

Economie in meervoud – Deel VIII

Verschillende perspectieven op zorgeconomie

JEF PEETERS

Economie is veel meer dan markteconomie en ook heel divers. Ze moet daarom in het meervoud bekeken worden. Bovendien vindt er economische vernieuwing plaats over alle maatschappelijke sectoren heen. De eerste bijdrage van deze reeks, over economische diversiteit als dusdanig, wees al op dat grote, maar in het economische discours veelal vergeten domein van het huishouden en de zorg. Feministische denkers vragen daar al lang meer aandacht voor, en ecofeministen verbreden het perspectief tot zorg voor het hele levensweb. De vorige bijdrage besprak hoe dat vandaag leidt tot een visie die zorg tot kern van de economie maakt. Onder de brede paraplu van zorgeconomie zitten er echter meerdere benaderingen, elk met

hun eigen focus of accent. Deze bijdrage stelt er enkele van voor, waarbij voor een goed begrip, de vorige bijdrage als inhoudelijke achtergrond dient.

De uitwerking van de basisideeën van een zorg-economisch perspectief, vooral vanuit de feministische economie, leidt tot een grote verscheidenheid aan voorstellen. Die kunnen veelal als complementair bekeken worden. Onze eigen focus ligt evenwel op het zoeken naar benaderingen die een mogelijke bijdrage kunnen leveren aan een economische transitie naar rechtvaardige duurzaamheid. Zo stelden we in de vorige bijdrage al dat de erkenning van de inherente betekenis van zorg een belangrijk element is van een nieuw economisch vocabularium. In wat volgt brengen we een selectie van vijf zorgbenaderingen met elk een eigen accent: het belang van collectieve ondersteuning, een fundamentele culturele transformatie, het cruciale belang van een wijziging van het geldsysteem, het vormen van een politieke beweging en post-kolonialisme/post-ontwikkeling als zorgkader uit het

Globale Zuiden. We ronden af met een proevertje over posthumanisme.

Ondersteuning van de ‘kerneconomie’ Het begrip kerneconomie

Een belangrijke strategie van feministische economen is om tegen de monomanie van de markt in de diversiteit van de economie te thematiseren.¹ Zo lanceerde Neva Goodwin, een Amerikaanse economieprofessor, zowat twee decennia geleden het begrip ‘*core economy*’ voor de interne

goede sociale relaties ontwikkeld worden. Ze staat echter onder enorme druk — in sommige opzichten meer dan ooit tevoren —, omdat de privé-bedrijfseconomie haar mensen en middelen uitput. (ibid.)’

Goodwin erkent wel de beperkingen van de mogelijkheden van kleinschalige, grotendeels informele netwerken van persoonlijke relaties. Voor het bereiken van heel wat economische en sociale doelstellingen zijn ook meer formele en grotere organisaties nodig. Ze benadrukt daarvoor het belang van een economie van openbaar nut (*public purpose economy*).

Hulpbron voor welzijn

De Britse New Economics Foundation (NEF) doet veel onderzoek over de relatie tussen economie en welzijn en pleit daarbij onder meer voor een 21-urige werkweek. Zij

pikte het concept van de kerneconomie op in de context van de ontwikkeling van ideeën voor een ‘Grote Transitie’.⁴ Het feministisch-economisch uitgangspunt wordt onmiddellijk duidelijk, want het gaat om het ‘opbouwen van een welzijnssysteem — eerder dan een welvaartssysteem — dat aangepast is voor de eenentwintigste eeuw’ (Coote & Goodwin 2010: 3). Gezien er niet meer gerekend kan worden op de verdere groei van de monetaire economie voor het financieren van publieke uitgaven, en ook de economie van de natuur (*natural economy*) gevrijwaard moet worden, rijst de vraag naar de hulpbronnen voor welzijn. En daarvoor komt men terecht bij de *kerneconomie*:

‘de menselijke hulpbronnen die het sociale leven omvatten en in stand houden. Deze bronnen zijn ingebed in het dagelijkse leven van elk individu (tijd, wijsheid, ervaring, energie, kennis, vaardigheden) en in de onderlinge relaties (liefde, empathie, verantwoordelijkheid, zorg, wederkerigheid, lesgeven en leren). Ze zijn de ‘kern’ omdat ze centraal staan en essentieel zijn voor de samenleving. Ze ondersteunen de marktco-

“ Zowat de helft van alle arbeid die voor de maatschappij noodzakelijk is bestaat uit onbezoldigde zorgdiensten.

economische activiteiten van huishoudens en gemeenschappen — met inbegrip van kinderen opvoeden, zorg voor zieken en ouderen, de organisatie van vrije tijd en zo meer.² Uitvoerige onderzoeken tonen aan dat dit geen economisch triviaal gegeven is: zowat de helft van alle arbeid die voor de maatschappij noodzakelijk is bestaat uit onbezoldigde zorgdiensten.³ Hoewel het belang daarvan moeilijk overschat kan worden, ‘hebben economen mensen in het kerndomein (*core sphere*) vaak alleen beschreven in hun rol van consumenten en werknemers, en er zelfs alleen aandacht aan gegeven wanneer dit domein in wisselwerking staat met bedrijven’ (Goodwin 2018: 17). Ten onrechte.

‘Wanneer de kerneconomie effectief werk maakt van de ondersteuning van menselijk welzijn, dan worden er aan heel veel mensen belangrijke goederen en diensten geleverd, ook al is de productieschaal in elk specifiek geval eerder klein. Omdat er bij de meeste kernactiviteiten sprake is van face-to-face-interactie, is de kerneconomie ook de eerste locatie waar er

nomie door kinderen op te voeden, te zorgen voor zieke, kwetsbare en gehandicapte mensen, gezinnen te voeden, huishoudens te onderhouden en intimiteiten, vriendschappen, sociale netwerken en het maatschappelijk middenveld op te bouwen en te onderhouden. Ze spelen ook een sleutelrol bij het beschermen van de economie van de natuur, aangezien alledaagse menselijke gedragingen en levensstijlen van grote invloed zijn op de manier waarop we met natuurlijke hulpbronnen omgaan. Als we het goed doen, zal een bloeiende kerneconomie essentiële hulpbronnen bieden voor een welzijnssysteem dat geschikt is voor de toekomst. (ibid.)

De menselijke vermogens en relaties die de kerneconomie tot stand brengen zijn grotendeels nog niet vermarkt. Omdat er geen prijs op staat wordt hun waarde meestal genegeerd, terwijl ze anderszits vaak uitgebuit worden omdat er niet voor betaald hoeft te worden. Hun waarde is er evenwel en vormt de basis van heel wat uitwisselingen. Die overstijgen bovendien de huishoudelijke sfeer en werken via bredere familieverbanden, sociale netwerken, buurten en verenigingen, en vervullen daarbij essentiële sociale functies. *Tijd* is daarvoor een cruciale hulpbron. De context en omstandigheden waarbinnen de kerneconomie moet functioneren bepaalt of die tijd beschikbaar is en uitwisselingen op een vruchtbare en effectieve manier kunnen plaats vinden.

Hoewel organisaties uit de civiele samenleving daartoe kunnen bijdragen, rekenen Coote en Goodwin toch erg op de overheid. Die moet ervoor instaan dat de diensten die tegemoet komen aan essentiële noden beschikbaar zijn voor mensen, onafhankelijk van hun eigen middelen. Aldus moet de overheid ook de feitelijke ongelijkheid aan mogelijkheden van mensen binnen de kerneconomie compenseren. Maar evenzeer is er beleidsvorming nodig die de menselijke hulpbronnen en relaties centraal stelt en ze probeert te versterken en te laten floreren. De auteurs beogen daarmee een verschuiving van een economie die gebaseerd is op schaarse hulpbronnen naar een economie gebaseerd op een overvloed aan menselijke hulpbronnen.⁵

In een latere publicatie integreert Anna Coote (2015) deze ideeën in een breder transitieplan. Ze formuleert daarin de opdracht als volgt:

‘De kerneconomie laten groeien op een manier die in overeenstemming is met sociale rechtvaardigheid, impliceert een belangrijke rol voor openbare instellingen: het creëren van de voorwaarden voor gelijke deelname, een levendig maatschappelijk middenveld en zelfbewuste, creatieve lokale actie.’

Verder zet ze enkele praktische voorstellen op een rij. Die omvatten de klassieke ideeën om werk en tijdsbesteding in balans te brengen: het herverdelen van betaalde en onbetaalde tijd, met een kortere werkweek, universele kwalitatieve kinderverzorging, een eerlijke betaling voor iedereen, werkvoorwaarden die compatibel zijn met onbetaalde verantwoordelijkheden, het ondersteunen van onbetaalde activiteiten.⁶ Coote pleit ook voor het versterken van zowel individuele als collectieve controle en voor het maken van coproductie tot de standaardmanier om dingen voor elkaar te krijgen.

Ondersteuning via diensten of in cash?

De visie van NEF is een duidelijke illustratie van de idee dat er geen kwalitatieve zorg kan zijn zonder een zorgzame samenleving. In zekere zin gaat het om een heruitvinding van de welvaartsstaat in een historisch kader met fundamenteel nieuwe economische eisen zoals ‘rechtvaardige duurzaamheid’. Dat wordt o.i. bevestigd in het huidige pleidooi van Coote voor universele basisdiensten (*Universal Basic Services* — UBS) omwille van hun effectiviteit in het te boven komen van inkomenstekorten. Daarbij wordt wel erkend dat een variëteit aan collectieve organisatievormen, waaronder coöperaties en *commons*, daar vandaag al aan bijdragen en verder kunnen bijdragen.⁷

Een opvallend standpunt is dat UBS als een alternatief voor een Universeel Basisinkomen (UBI) naar voor wordt geschoven.⁸ De voordelen daarvan zouden op de vlakken van gelijkheid, efficiëntie, solidariteit en duurzaamheid liggen. Ook een combinatie van beide wordt afgewezen omdat het duurder zou uitkomen. Overigens wordt UBI als een liberaal voorstel beschouwd en zou daarom

in contradictie zijn met UBS. Argumentaties die vrijheid en keuzemogelijkheden verbinden met emancipatie ontbreken daarbij wel volledig. Nu bestaat er ook onder feministen en feministische economen veel discussie over de mogelijke voor- of nadelen van een UBI. Dat neemt niet weg dat er zorggerichte vormen van geldelijke ondersteuning worden voorgesteld, meestal in combinatie met goede publieke diensten. Zie bijvoorbeeld de ideeën van Mary Mellor en de politieke agenda van Care Revolution verderop, alsook volgende twee voorbeelden.

Neva Goodwin (2017) heeft een inkomensgarantie voorgesteld die zij – in lijn met haar eigen terminologie – *Core Support* (CS) noemt, een geldelijke beloning – geen gift! – voor de aanzienlijke hoeveelheid sociaal noodzakelijk werk waarvoor momenteel niet betaald wordt. In de uitwerking probeert zij tegemoet te komen aan feministische bezwaren door aandacht te hebben voor welke leden van een huishouden deze gelden daadwerkelijk zullen ontvangen.

Ook het voorstel van een Universal Care Income (UCI) – ontwikkeld in dialoog met radicale femi-

nering uit de gemeenschappelijke rijkdom in de bijdragen en capaciteiten van ons allen om voor onszelf, onze familie en anderen te zorgen.' (Kallis e.a. 2020: 71). UCI wordt wel als complementair voorgesteld met UBS.

Riane Eisler: naar een zorgzame economie

Culturele transformatie

Voor heel wat feministen volstaat het niet om zorg te erkennen via de definiëring van een economisch domein als 'kerneconomie'. Dat blijkt uit de brede betekenis die met 'zorg' verbonden wordt en de daarmee samenhangende kritiek op termen als 'huishoudelijk werk', 'zorgverlening' of 'reproductie'. De 'transdisciplinaire' debatten – politiek, filosofisch, economisch – waaruit 'zorg' naar voor kwam als overkoepelende term voor 'alternatieven die gericht zijn op het leven en het onderhoud ervan' begonnen al in de jaren zeventig. Het gaat daarbij om 'zorg voor de wereld', niet alleen via zorgactiviteiten in enge zin, maar ook door 'toewijding aan een culturele transformatie' (Praetorius 2015: 50). Het ecofeminisme in het bijzonder stuurt aan op een grondige verschuiving in de conceptuele bril waarmee we naar de wereld

kijken. En dat plaatst de relevantie van traditionele instituties, zoals de staat, de markt, het gezin en hun onderlinge relaties, in een ander licht.

Riane Eisler bijvoorbeeld plaatst haar economische ideeën binnen een culturele transformatie. Zij benadert zorg vanuit een breed antropologisch-historisch kader, ontwikkeld op basis van multidisciplinair en intercultureel historisch onderzoek. Daarin onderscheidt zij twee

tegengestelde maatschappelijke configuraties. De onderwaardering van zorg is daarbij slechts één symptoom van wat zij identificeert als de configuratie van een 'overheersingssysteem' (*Domination system*). Je kan dat vergelijken met

“ Zoals bij andere feministen begint het nadenken over economie met de erkenning en beschrijving van een volledig economisch plaatje, dus met inbegrip van huishoudelijke zorgactiviteiten.

nisten als een 'baanbrekende' hervorming binnen een *degrowth*-agenda – gaat om de erkenning van onbetaald zorgwerk: 'Zorginkomen streeft naar rechtvaardigheid en solidariteit door het universele inkomen te conceptualiseren als een

Tabel: Vergelijking van systeemkenmerken volgens Eisler

	Overheersingssysteem	Partnerschapssysteem
Familie & sociale structuur	<p>Autoritaire structuur met dominantie-hiërarchieën.</p> <p>Top-down controle van economische hulpbronnen.</p> <p>Kinderen zien en ervaren ongelijkheid als norm.</p>	<p>Democratische structuur en functionele hiërarchieën.</p> <p>Zorg wordt economisch gewaardeerd.</p> <p>Gelijkwaardige en faire volwassen relaties zijn de norm.</p> <p>Ouderschap is niet-autoritair maar gezaghebbend.</p>
Genderrollen & relaties	<p>Rangschikking van mannelijke helft van mensheid boven vrouwelijke helft.</p> <p>Rigide genderstereotypen, met 'mannelijke' trekken en activiteiten als stoerheid en verovering gerangschikt boven 'vrouwelijke' als zorg en geweldloosheid.</p>	<p>Gelijke waardering van de mannelijke en vrouwelijke helft van de mensheid,</p> <p>fluïde genderrollen met hoge waardering voor empathie, zorg en geweldloosheid bij mannen én vrouwen,</p> <p>alsook in sociaal en economisch beleid.</p>
Angst, misbruik & geweld	<p>Hoge graad van angst en geweld, van slaan van kinderen en vrouwen, tot misbruik door "meerderen" in families, werkplaatsen en samenleving.</p>	<p>Lage graad van angst, misbruik en geweld, vermits ze niet nodig zijn om top-down rangschikkingen in stand te houden.</p> <p>Respect voor diversiteit en mensenrechten.</p>
Narratieven	<p>Overtuigingen en verhalen rechtvaardigen en idealiseren overheersing en geweld, als onvermijdelijk, moreel en wenselijk.</p>	<p>Overtuigingen en verhalen presenteren empathische, wederzijds weldoende, geweldloze relaties als normaal, moreel en wenselijk.</p>

wat Val Plumwood beschrijft als een systeem van 'hyper-scheiding', een systeem dat niet duurzaam is in alle betekenissen.⁹ We hebben volgens Eisler een grote culturele verschuiving nodig naar de overtuigingen en instituties van een 'partnerschapssysteem' (*Partnership system*). Beide types configuratie komen nooit in zuivere vorm voor, maar vormen de uitersten van een continuüm, en dat op alle institutionele lagen van de samenleving, vanaf de familiale tot de internationale

relaties. De tabel hiernaast brengt een bondige vergelijking van beide systeemtypes.¹⁰

Een zorgzame economie

Eisler ontwikkelt haar ideeën over een 'zorgzame economie' (*caring economy*) op basis van het partnerschapssysteem. Zoals bij andere feministen begint het nadenken over economie met de erkenning en beschrijving van een vollediger economisch plaatje, dus met inbegrip van huishoudelijke zorgactiviteiten. Het binnenbrengen

van het woord 'zorgen' in het economische discours is dan een eerste, maar wel belangrijke stap in de richting van wat Eisler in *The Real Wealth of Nations* de 'caring revolution' in de economie noemt. Cruciaal daartoe is het onderscheid tussen zorgen of zorgverlening in enge zin en een 'zorgzame oriëntatie' (*caring orientation*), wat een veel breder bereik heeft en uiteindelijk op alles slaat.

'Een zorgzame oriëntatie vervult niet alleen menselijke behoeften en ambities. Ze biedt ook een geheel andere benadering van het bedrijfs- en overheidsbeleid die zowel financieel als maatschappelijk winstgevend is. Een zorgzame oriëntatie gaat niet alleen om zichtbaarheid en waarde geven aan de zorg voor kinderen, zieken en ouderen in huishoudens [... of] om het beter waarderen van zorgwerk in de markteconomie, zoals kinderopvang, onderwijs, verpleging en bejaardenzorg. Het gaat ook niet alleen om ethisch handelen in zaken doen en bij de overheid. Een zorgzame oriëntatie strekt zich uit over het hele spectrum, van de zorg voor kinderen, zieken en ouderen tot de zorg voor werknemers, klanten en andere belanghebbenden, tot [...] het werk van burgers voor een gezonde gemeenschapsoopbouw, het werk voor sociale rechtvaardigheid van progressieve sociale bewegingen en de milieuarbeid die nodig is om een gezonde natuurlijke omgeving te behouden voor onszelf en toekomstige generaties. (Eisler 2007: 17)'

Eisler benadrukt dat een zorgzame oriëntatie gekenmerkt wordt door een langetermijnhorizon. Ze wijst onder meer op de toekomstige kosten van niet-zorgzaam milieubeleid in vergelijking met de kortetermijnwinst die het kan opleveren. Of ze erkent in de wijze van waardering dat de economische impact op de lange termijn van de juiste zorg voor een kind oneindig veel groter is dan die van het uitvoeren van een eenvoudige herstelling.

Die zorgzame benadering werkt Eisler breed uit in haar boek. We beperken ons hier tot de zes 'Fundamenten voor een zorgzame economie' (2007: 22-23). Het boeken van vooruitgang in de opbouw van een van deze fundamenten zal volgens Eisler vooruitgang bevorderen bij de andere in een

interactieve dynamiek van verandering. Opvallend is dat zij als Amerikaanse een nieuwe economie op het oog heeft die zowel voorbij kapitalisme als socialisme gaat.

1. *Een economische kaart met een volledig spectrum*: omvat de huishoudeconomie, de onbetaalde gemeenschapseconomie, de markteconomie, de illegale economie, de overheidseconomie en de natuurlijke economie.
2. *Culturele overtuigingen en instituties die zorg en zorgverlening waarderen* (zie tabel 1).
3. *Zorgzame economische regels, beleid en praktijken* – bij overheden én bedrijven: stimuleren en belonen zorg en zorgverlening; komen tegemoet aan de menselijke basisbehoeften (zowel materiële behoeften als behoeften aan menselijke emotionele en spirituele ontwikkeling); sturen technologische doorbraken naar levensondersteunende toepassingen; nemen de effecten op toekomstige generaties in overweging.
4. *Inclusieve en accurate economische indicatoren*: omvatten de levensondersteunende activiteiten die traditioneel door vrouwen in huishoudens en andere delen van de niet-ge-monetariseerde economie worden uitgevoerd, evenals de levensondersteunende processen van de natuur, maar omvatten geen activiteiten die ons en onze natuurlijke omgeving schaden.
5. *Economische en sociale partnerschapsstructuren*: rechtvaardiger en meer participatieve structuren ondersteunen relaties van wederzijds voordeel, verantwoordelijkheid en verantwoordingsplicht, in plaats van concentratie van economische activa en macht aan de top.
6. *Een evoluerende economische theorie van partnerisme*: omvat de partnerschapselementen van zowel kapitalisme als socialisme, maar gaat eraan voorbij om de essentiële economische waarde van de zorg voor onszelf, anderen en de natuur te erkennen.

Mary Mellor: internaliseren van zorg via publiek geld

Mary Mellor is een Britse ecofeministe en sociale wetenschapper (prof. em. Northumbria University) die het voorbije decennium naam maakte met haar onderzoek over verandering van het geldsysteem als cruciaal voor een sociale verandering richting duurzaamheid (2010, 2015). Zoals de geschiedenis laat zien, is geld een sociale en politieke constructie. 'Het is de privatisering van geld — en niet het geld zelf — die sociale uitbuiting en vernietiging van het milieu heeft aangewakkerd. Geld kan daarentegen een Grote Transitie helpen bevorderen — maar alleen als het voor het publiek wordt teruggevorderd.' (2017) In

die met veel van deze voorstellen verbonden zijn, blijft het probleem dat zij de dominante positie van de markt in de economie niet fundamenteel aanpakken. Over het basisinkomen zegt Mellor bijvoorbeeld het volgende:

«Het zwakke punt van de meeste voorstellen voor de betaling van een basisinkomen is dat ze voorzien in financiering door middel van algemene belastingen op basis van het opdoeken van de huidige sociale uitkeringen. Dat roept het probleem van de hoogte van de betaling op. [...] Ook zou het verschil in status tussen de publieke en commerciële economieën en onbetaalde zorg niet aangepakt worden. Een basisinkomen zou nog steeds gezien worden als afhankelijk van de 'welvaartscheppende' sector, en hoge belastingniveaus vereisen. (2019: 121)»

Volgens Mellor heeft een basisinkomen evenwel potentie om zorgwerk te internaliseren. Maar daartoe zou een basisinkomen betaald moeten worden van publiek gecreëerd geld.¹¹ Voor Mellor biedt

een systeem van publieke creatie van geld dat vrij is van schulden een algemene strategie om externaliteiten op te lossen. Dat overheden met publiek geld de banken gered hebben bij de bankencrisis van 2008, toont aan dat het niet zomaar over een fantasie gaat. Het vereist wel dat de staat de huidige privatisering van de zeggenschap over de geldcreatie door banken via schuldbewijzen stopt en die macht terugvordert in het belang van zijn burgers.

Mellor verbindt daaraan twee duidelijke condities. Om te beginnen moeten we de staat niet zomaar vertrouwen. Een verregaande democratisering van de controle op de geldcreatie en -circulatie is nodig, en zij formuleert een aantal voorstellen daarvoor. Die democratisering is ook cruciaal voor de invulling van de tweede conditie: waarvoor wordt dat publiek geld ingezet? De keuze voor

“

Om te beginnen moeten we de staat niet zomaar vertrouwen. Een verregaande democratisering van de controle op de geldcreatie en -circulatie is nodig.

die lijn kan een verandering van het geldsysteem ook bijdragen aan het tot stand brengen van een zorgeconomie.

Mellor (2019) probeert een fundamenteel economisch antwoord te geven op het probleem van de *externaliteiten*: het buiten de 'meegerekende' economie houden van bijvoorbeeld huishoudelijk zorgwerk of natuurlijke voorziening. Zij overloopt een aantal pogingen of voorstellen om een (minimale) erkenning en/of internalisering van zorg te bekomen, alsook waarom die tekortschieten: de instituties van de welvaartsstaat en het idee van een 'familieloon' uit een voorbije periode; en recentere voorstellen als het opnemen van zorg in de nationale rekeningen, uitwisselingen die niet op geld gebaseerd zijn of anders op sociale munten (bijvoorbeeld zorgmunten, *time banking*, LETS), basisinkomen. Ondanks de positieve kanten

duurzaamheid en algemeen welzijn tematiseert zij met een woordenspel dat niet zomaar vertaalbaar is: een keuze voor 'wealth' of 'wellth', wat staat voor 'welzijn voor allen'. Eigenlijk is het een hedendaagse manier om Aristoteles' fundamentele onderscheid tussen economie en geldschepping of vermogenscreatie opnieuw scherp te stellen.¹²

'Er is een serieus contrast tussen rijkdom (wealth) uitgedrukt in termen van het nastreven van geld en bezittingen, en welzijn (wellth) uitgedrukt in betaalde en onbetaalde activiteiten gericht op sociaal en individueel floreren. Als het doel van de samenleving het nastreven van welzijn zou zijn, zou de zekerheid van sociale en ecologische omstandigheden niet alleen geïnternaliseerd worden in door geld ondersteunde systemen van voorziening (provisi-ning), maar in hun hart staan.' (2019: 125)

Care Revolution: een politieke beweging

Op 15 maart 2014 kwam in Duitsland de eerste *Aktionskonferenz Care Revolution* samen onder het thema 'Sociale reproductie in crisis', met zowat vijfhonderd deelnemers uit zestig verschillende zorginitiatieven. Het was het startpunt van een nieuwe politieke beweging, het Care Revolution network. Dat neemt de moeilijke taak op zich om mensen uit zeer verspreide initiatieven, waarvan velen tijdsbeperkingen kennen omwille van zorgverplichtingen, te organiseren om meer slagkracht te ontwikkelen. Het netwerk beperkt zich aanvankelijk tot Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, maar wil via zijn Engelse naam aanspraak vinden daarbuiten. Mede-initiatiefnemer en inspirator is Gabriele Winker, professor sociologie en genderstudie in Hamburg, die zelf actief is in een regionale groep in Freiburg.¹³

Het vertrekpunt was dat het maatschappelijk kader van het neoliberalisme totaal onaangepast is voor zorgwerkers en dat zorg nauwelijks aandacht krijgt in het politieke domein. Care Revolution bouwt daarom verder op inzichten uit de feministische politiek met het oog op een radicaal democratische samenleving, gebaseerd op solidariteit.

'Care Revolution is een transformatiestrategie gericht op het bewerkstelligen van een fundamentele verandering van perspectief. Tegelijkertijd tracht ze politieke netwerken tot stand te brengen tussen hulpverleners en mensen in alledaagse zorgrelaties. Het gaat om de uitdaging winstmaximalisatie achterwege te laten en in plaats daarvan de vervulling van menselijke behoeften centraal te stellen in de sociale en dus economische activiteit – en, nog meer, dat allesomvattend te doen, zonder iemand uit te sluiten en niet ten koste van iemand anders. Care Revolution [...] benadrukt de fundamentele betekenis van zorgwerk. Zo wordt zorgwerk, dat geen plaats krijgt in de meeste politieke strategieën of in de dominante economische theorieën, gekozen als referentiepunt voor maatschappelijke verandering. Het is belangrijk dat er met alle vormen van verschillende zorgrelaties rekening wordt gehouden: familiaal, vrijwillig en professioneel.' (Winker 2018: 421)

De directe doelstellingen hebben betrekking op de condities van het zorgwerk zelf, voldoende materiële hulpbronnen en tijd. Maar vanuit een gedemocratiseerde zorgsector wil men ook de stap zetten naar de organisatie van de hele samenleving op basis van het zorgprincipe. Care Revolution schuift de volgende vijf punten naar voor als stappen voor haar politieke strategie (Neumann & Winker 2020: 102-103):

- ◆ Voldoende inkomen voor iedereen om een duurzaam levensonderhoud te verzekeren: een substantieel minimumloon zonder uitzonderingen; een onvoorwaardelijk basisinkomen; een aanzienlijke verbetering van de betaling in zorgloopbanen.
- ◆ Voldoende tijd om naast betaald werk voor zijn naasten en voor zichzelf te kunnen zorgen, en tijd om vrij te houden voor ontspanning: een forse arbeidsduurvermindering voor voltijdwerkers; speciale regelingen voor mensen met veel zorgtaken; een niet-discriminerende verdeling van zorgarbeid tussen mannen en vrouwen.

- ◆ Een sociale infrastructuur die zorg en zelfzorg echt ondersteunt: een uitgebreid en gratis onderwijs- en gezondheidssysteem, betaalbare accommodatie; gratis lokaal openbaar vervoer; ondersteuning voor zelfhulpnetwerken en *commons*-projecten. Dat kan gerealiseerd worden via herverdeling van maatschappelijke rijkdom.
- ◆ Echte betrokkenheid bij maatschappelijke besluitvorming: alomvattend zelfbestuur, te beginnen in de zorgsector. Dat kan via een radenstelsel dat landelijke coördinatie en democratische controle mogelijk maakt. Veel zorgprojecten, zoals gezondheidscentra, kinderdagverblijven of onderwijsinstellingen kunnen ook decentraal georganiseerd worden met lokaal zelfbestuur in wijken of buurten.
- ◆ Een niet-discriminerende samenleving: geen uitsluiting, geen discriminatie en geen privileges omwille van etnische afkomst, nationaliteit, geslacht, seksuele geaardheid, fysieke bekwaamheid of beroepsvaardigheden.

Care Revolution wil daartoe ook netwerken vormen met andere sociale bewegingen, bijvoorbeeld met de *degrowth*-beweging. 'Beiden analyseren de vernietiging in het kapitalisme van de mens als sociaal wezen en van ecosystemen en contrasteren dat met de principes van een samenleving gebaseerd op solidariteit.' (ibid: 109)

Postkolonialisme en postontwikkeling

De bovenstaande ideeën werden ontwikkeld in de context van westerse industrielanden, landen die tot het centrum van de geglobaliseerde economie behoren. Dat mag niet doen vergeten dat stemmen uit het Globale Zuiden hun eigen visie op zorg en economie naar voor brengen. Onze vorige bijdrage vestigde al aandacht op de intersectionele benadering van maatschappelijke vraagstukken door het ecofeminisme. Dat houdt zich bezig met de kruising tussen gender-, sociaaleconomische en ecologische vraagstukken, wat tot een diversiteit aan uitwerkingen leidt. Evenwel, '[h]et gedeelde uitgangspunt van deze analyses is de relatie tussen de vernietiging van het milieu en de uitbuiting van vrouwenwerk en onderwaardering van vrouwen in het algemeen onder het

kapitalisme' (Bauhardt 2019: 23v).¹⁴ Wanneer de blik dan 'zuidwaarts' gericht wordt, komt ook het (post)kolonialisme in het vizier.

Een structurele duiding vinden we opnieuw in de analyse van Nancy Fraser.¹⁵ De institutionele vormgeving van de kapitalistische samenleving wordt volgens haar gekenmerkt door een aantal constitutieve scheidingen, zoals tussen de samenleving en de niet-menselijke natuur en tussen productie en reproductie. Het gaat erom bepaalde domeinen als 'buiten' te definiëren, zodat de vruchten ervan haast kosteloos toegeëigd kunnen worden. Kolonialisme werkt volgens een gelijkaardige scheiding, vaak aangeduid als die tussen 'centrum' en 'periferie'. Die spoort volgens Fraser bovendien met de scheidingen die door racisme worden geconstrueerd, waardoor de koloniale scheiding ook aangehouden kan worden binnen de sociaaleconomieën van de landen in het centrum.¹⁶ Een voorbeeld kort bij huis is die van 'mensen zonder papieren' die wel allerhande jobs uitvoeren, maar daarvoor geen officiële erkenning krijgen, wat hen zeer kwetsbaar maakt voor malafide werkgevers.

De post-ontwikkelingsbeweging wijst erop hoe de koloniale tegenstelling herhaald wordt in het onderscheid tussen ontwikkelde en niet-ontwikkelde landen, waarbij het ontwikkelingsdiscours een voertuig is om de dominantie van het centrum in stand te houden.¹⁷ Denkers uit het Zuiden sluiten daarbij de rangen met feministen en spreken van de 'kolonialiteit' van een denken dat wortelt in de 'masculiene cultuur van dominantie'¹⁸. 'Het moderne koloniale kapitalistische patriarchale wereldsysteem marginaliseert en vernedert aldus vormen van kennis, zoals zorgverlening en niet-westerse wetgeving, wetenschap of economie.' (Kothari e.a. 2019: xxiii) Er is dus een parallel tussen de koloniale en de 'huishoudelijke periferie' (ibid. xxiv), die beide evenwel bronnen bevatten voor alternatieven voor het kapitalisme. We geven hiervan enkele aanduidingen.

Een ecofeministische politiek in deze lijn 'beoogt menselijke emancipatie te bevorderen via regeneratieve solidariteitseconomieën op basis van delen' (Terreblanche 2019: 165). Daarbij wordt steeds opnieuw het belang benadrukt om de

concrete arbeid van vrouwen met hun materiele context als uitgangspunt te nemen, wat een kritische houding meebrengt tegenover meer abstracte feministische stellingnames:

‘In de academische wereld is de postmoderne neiging om belichaamde seksuele identiteit terug te brengen tot de constructie van ‘gender’ een [...] onbehelpzame conventie. Op dezelfde manier kan het behandelen van ‘klasse, ras en geslacht’ als abstracte ‘intersectionele structuren’ de aandacht afleiden van de ruwe materialiteit van de geleefde ervaring.’ (Kothari e.a. 2019: xxxi)

Een belangrijk verschil is wel een culturele context waarin het werk van vrouwen een andere plaats en waardering krijgt. Zo contrasteert Ariel Salleh het gelijkheidsfeminisme van de middenklasse in het Globale Noorden — met zijn retoriek van discriminatie en emancipatie —, met een mondiaal ecofeminisme waarin vrouwen uit ‘niet-grootstedelijke culturen’ een prominente rol op zich nemen op basis van hun concrete arbeidservaringen als moeders. In het Globale Zuiden wordt moederschap immers niet als negatief of als een nadeel beoordeeld, maar gaat het vooral om een sociale positie. Net de praktijk van het moederschap maakt voor vrouwen uit het Zuiden

“ In het Globale Zuiden wordt moederschap immers niet als negatief of als een nadeel beoordeeld, maar gaat het vooral om een sociale positie.

het hebben van een politiek bewustzijn en een politieke praktijk mogelijk.¹⁹

Ook Maria Mies en Vandana Shiva ontwikkelen in *Ecofeminism* een postkoloniaal perspectief dat gebaseerd is op de levensonderhoudende

subsistentie-arbeid van vrouwen. Die ‘zorg’ vormt het uitgangspunt voor een brede sociaal-culturele transformatie. Zo schrijven ze:

‘[Een] nieuw begrip van niet-patriarchale seksualiteit kan zich alleen ontwikkelen samen met veranderingen in de geslachtelijke arbeidsdeling, de economie en de politiek. Enkel wanneer mannen serieus beginnen te delen in de zorg voor kinderen, ouderen, zwakkeren en voor de natuur, wanneer ze erkennen dat dit leven-in-stand-houdende werk voor levensonderhoud belangrijker is dan werken voor geld, zullen ze in staat zijn om een zorgzame, verantwoordelijke, erotische relatie met hun partners te ontwikkelen, of het nu mannen of vrouwen zijn.’ (Mies & Shiva 1993: 295)

Vandaag benadrukt de post-ontwikkelingsbeweging de veelheid aan alternatieven die in heel diverse contexten tot stand komen en probeert die ook zichtbaar te maken, zoals met het boek *Pluriverse: A post-development dictionary* (Kothari e.a. 2019). Daarin staat ‘pluriversum’ tegenover ‘universum’ en duidt aan dat de concrete werelden waarin we leven fundamenteel divers zijn.²⁰ Tegenover het masculiene economische eenheidsdenken staat daarom een meervoudigheid aan

sociaaleconomische alternatieven. Daarbij wordt een ‘relatoneel’ wereldbeeld, ‘gebaseerd op de zorg voor de diversiteit van alle levensvormen’ (Terreblanche 2019: 166), gedeeld door zowel een ecofeministische zorgbenadering als door nieuwe alternatieve maatschappelijke visies die gestalte krij-

gen in het Zuiden²¹:

‘Zo convergeert een ‘zorgpolitiek’ tot stand gebracht door vrouwen uit het Globale Noorden en Zuiden met de mores van *buen vivir*, *ubuntu* en *swaraj*, omdat het dagelijkse werk van

vrouwen over de hemisferen heen ‘een andere epistemologie’ aanleert, niet gebaseerd op een instrumentele logica, maar ‘relationeel’ — zoals de rationaliteit van ecologische processen. In hun diepste articulatie betwisten deze meervoudige stemmen zowel moderniteit als traditionalisme door de materiële belichaming van klasse, ras, sekse-geslacht en species in een ecocentrisch kader te plaatsen. Er kan geen pluriversum zijn totdat de historische onderbouwing van masculiene aanspraken deel uitmaakt van het politieke gesprek.’ (Kothari e.a. 2019: xxxiii)

Zorg en posthumanisme

Het mag duidelijk zijn dat de discussies over de betekenis en plaats van zorg in de samenleving lang niet voorbij zijn en wellicht nooit voorbij zullen zijn. In vorige bijdrage wezen we al op de ambivalente positie van het thema binnen het feminisme. De plaats en waardering van zorg is geen uniform gegeven, maar wordt mede gevormd vanuit de dominante maatschappelijke regimes. Zo wijst Maria Puig de la Bellacasa erop ‘hoe neoliberal governance de zorg voor het zelf tot een doordringende orde van geïndividualiseerde biopolitieke moraliteit heeft gemaakt’ (2017: 9). Zorg is evenwel inherent aan de wederzijdse afhankelijkheden waarin en waarvan wij leven — niet alleen tussen mensen, maar met vele andere wezens. Zorg is dan ook ‘te belangrijk om over te laten aan de reducties van een hegemonische ethiek’ (ibid.). Voor haar komt het erop aan om zorg tot een disruptieve thematiek en praktijk te maken vanuit een besef dat we altijd betrokken zijn *in* de wereld.

‘[D]at vereist deelname aan de voortdurende, complexe en ongrijpbare taak om zorg terug te winnen (reclaiming), niet van zijn onzuiverheden, maar eerder van de neiging om haar oneffenheden glad te strijken — door haar hetzij te idealiseren of te denigreren.’ (ibid.: 11)

Zorg is zeker een menselijk probleem, maar daarom is ze nog geen louter menselijke aangelegenheid. Gezien de wederzijdse afhankelijkheden binnen het levensweb, is het volgens Puig de la Bellacasa absurd om menselijke en

niet-menselijke zorgverhoudingen uit elkaar te halen.²² Maar om dat te zien moet het menselijke handelingsvermogen ‘gedecentreerd’ worden, d.i. het handelen van andere wezens en van de dingen erkend worden. In die lijn probeert zij het zorgconcept te verplaatsen naar zowel technowetenschappen als naar het leven *met* andere organismen — met permacultuur en het bodemleven als voorbeelden. Dat komt ook tot uitdrukking in de titel van haar boek *Matters of Care*, waarin ‘matters’ in beide betekenissen begrepen moet worden: ook de materie doet ertoe.²³ Voorbij het traditionele humanisme wil ze daarbij wel dicht bij de problemen en erfenissen van gesitueerde menselijke wezens blijven.²⁴

Het werk van Puig de la Bellacasa is maar één voorbeeld uit een brede denkstroom die de mens uit zijn bevoorrechte positie probeert te halen en dus ‘voorbij’ het humanisme recht wil doen aan niet-menselijke levens en aan de dingen. Een ‘posthumanisme’ dus, waarvan verschillende vormen onder meer opgang maken in het huidige ecofeminisme, teveel voor deze bijdrage.²⁵ Maar deze beperkte aanzet maakt hopelijk wel duidelijk dat een diepgaande reflectie over zorg de gangbare betekenis van ‘economie’ grondig dooreenschudt.

JEF PEETERS is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de KU Leuven, groep Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Hij publiceerde *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap* (2015). Hij is lid van denktank Oikos.

Literatuur

- Bauhardt, C. (2019). Nature, care and gender. Feminist dilemmas. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 16-35). Abingdon: Routledge.
- Coote, A. & Goodwin, N. (2010). *The Great Transition: Social justice and the core economy*. nef working paper 1. London: New Economics Foundation. <https://neweconomics.org/2011/10/great-transition-social-justice-core-economy/>
- Coote, A. (2015). *People, planet, power. Towards a new social settlement*. London: New Economics Foundation. https://b3cdn.net/nefoundation/eafb0135c69d8a9152_yum6bt9zh.pdf
- Coote, A. & Percy, A. (2020). *The Case for Universal Basic Services*. Cambridge: Polity Press.
- Eisler, R. (2002). *The Power of Partnership: seven relationships that will change your life*. Novato, CA: New World Library.
- Eisler, R. (2007). *The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Eisler, R. (2012). Economics as if caring matters. *Challenge*, 55(2), 58-86.
- Fraser, N. & Jaeggi, R. (2018). *Capitalism. A Conversation in Critical Theory*. Cambridge: Polity.
- Goodwin, N. (2017). Core Support for the New Economy. *Interdisciplinary Journal of Partnership Studies*, 4(1). <https://doi.org/10.24926/ijps.v4i1.153>
- Goodwin, N. (2018). There is more than one economy. *real-world economics review*, No 84, 16-35. <http://www.paecon.net/PAEReview/issue84/Goodwin84.pdf>
- Haraway, D. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Hickel, J. (2021). *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*. Berchem: EPO.
- Kelton, S. (2021). *De mythe van de staatsschuld. Op weg naar een nieuwe economie*. Amsterdam: Ambo/Anthos.
- Kothari, A., Demaria, F. & Acosta, A. (2014). Buen Vivir, Degrowth and Ecological Swaraj: Alternatives to sustainable development and the Green Economy. *Development*, 57(3-4), 362-375.
- Kothari, A., Salleh, A., Escobar, A., Demaria, F. & Acosta, A. (2019). Introduction. Finding Pluriversal Paths. In Id. (Eds.), *Pluriverse: A post-development dictionary* (pp. xxi-xl). New Delhi: Tulika Books.
- Latour, B. (2004). Why critique has run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225-248.
- Malcorps, J. (2021). De terugkeer van de overheid 'whatever it takes'. *Oikos*, 98, 81-90.
- Mellor, M. (2010). *The Future of Money: From Financial Crisis to Public Resource*. London: Pluto.
- Mellor, M. (2015). *Debt or Democracy: Public Money for Sustainability and Social Justice*. London: Pluto.
- Mellor, M. (2016). Geld, publiek gecreëerd. In G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Eds.), *Ontgroei. Een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk* (pp. 261-264). Utrecht Jan van Arkel.
- Mellor, M. (2017, August). *Money for the People*. Great Transition Initiative. <https://greattransition.org/publication/money-for-the-people>
- Mellor, M. (2019). Care as wellth. Internalising care by democratizing money. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 116-130). Abingdon: Routledge.
- Mies, M. & Shiva, V. (1993). *Ecofeminism*. London: Zed Books.
- Peeters, J. (2020). Fundamenten van een groene maatschappijvisie: de aarde als kompas. In D. Holemans (Ed.). *Het Ecologisch Kompas* (pp. 57-82). Berchem: EPO i.s.m. denktank Oikos.
- Praetorius, I. (2015). *The Care-Centered Economy: Rediscovering what has been taken for granted*. Heinrich Böll Foundation, Publication Series Economy + Social Issues, 16. Berlin. <https://www.boell.de/en/2015/04/07/care-centered-economy>
- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of Care: Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Salleh, A. (1997). *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*. London: Zed Books.
- Shiva, V. (2010). *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. 2010 edition. London: Zed Books.
- Terreblanche, C. (2019). Ecofeminism. In A. Kothari, A. Salleh, A. Escobar, F. Demaria & A. Acosta (Eds.) (2019). *Pluriverse: A Post-Development Dictionary* (163-166). New Delhi: Tulika Books. <https://degrowth.org/2018/04/14/new-book-pluriverse-a-post-development-dictionary/>
- van den Berg, K. (2019). Environmental feminisms. A story of different encounters. In C. Bauhardt & W. Harcourt (Eds.), *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives* (pp. 55-69). Abingdon: Routledge.
- van den Heuvel, N. (2018). Ecofeminisme met en zonder Natuur. *Wijsgerig perspectief*, (3). <https://www.filosofie.nl/ecofeminisme-met-en-zonder-natuur/>
- Winker, G. (2015). *Care Revolution. Schritte in eine solidarische Gesellschaft* [Steps into a solidary society]. Bielefeld: transcript Verlag.
- Winker, G. (2018). Care Revolution. Interview by B. Aulenbacher and B. Riegraf. *Equality, Diversity and Inclusion*, 37(4), 420-428.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld de idee van 'diverse economie' van J.K. Gibson-Graham (Deel I, Peeters 2019, Oikos 90).
2. Zie ook deel VI (Peeters 2021, Oikos 97).
3. Zie o.m. Praetorius 2015; Eisler 2007.
4. Coote & Goodwin 2011; Coote 2015; <https://neweconomics.org/>
5. Deze paradigmaverschuiving zagen we ook geformuleerd door David Bollier en Silke Helfrich als fundamenteel voor een op commons gebaseerde transitie. Zie Deel V (Peeters 2020, Oikos 95).
6. Deze voorstellen sluiten erg aan bij het 3R-framework dat in vorige bijdrage (deel VII) voorgesteld werd.
7. Een interessant voorbeeld vormt het groeiend aantal multi-stakeholder-zorgcoöperaties. Zie Deel IV (Peeters 2020, Oikos 93).
8. Coote & Percy 2020. Zie ook Deel VI (Peeters 2021, Oikos, 97).
9. Zie daarvoor Deel VII (Peeters 2021, Oikos 98).
10. Eisler beschreef beide systemen vooreerst in haar bekende *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (1987), werkte het idee van partnerschap daarna verder uit (o.a. Eisler 2002), en richtte het Center for Partnership Studies en het Interdisciplinary Journal of Partnership Studies op (<https://centerforpartnership.org/>). Voor zorgzame economie: Eisler 2007, 2012.
11. Bron: <https://centerforpartnership.org/the-partnership-system/>
12. Mellors denken over geld is verwant met wat vandaag gekend is als Moderne Monetaire Theorie. Zie daarvoor Kelton 2021, Malcorps 2021.
13. Dit is vergelijkbaar met Praetorius (2015) die voor 'zorggerichte economie' expliciet naar Aristoteles verwijst (zie ook deel VII). Voor Aristoteles' terminologie: Deel I (Peeters 2019, Oikos 90). Merk in het citaat dat Mellor zoals veel ecofeministen van 'voorziening' spreekt. 'Ik gebruik het woord voorziening omdat het het scala aan diensten omvat, betaald en onbetaald, dat mensen nodig hebben om te floreren'. (2019: 117)
14. Winker 2015, 2018; Neumann & Winker 2020. Zie ook Praetorius 2015.
15. Zie ook Terreblanche 2019; van den Heuvel 2018.
16. Zie bijv. Fraser & Jaeggi 2018, 39-47. Zie ook Deel VII (Peeters 2021, Oikos 98).
17. Zie voor de logica van het kolonialisme ook Hickel 2021.
18. Kothari e.a. 2019; Shiva 2010; van den Berg 2019.
19. Zie voor die cultuur ook de uiteenzetting over Eisler boven.
20. Salleh 1997, besproken in Bauhardt 2019.
21. Meer uitleg in Peeters 2020.
22. Zie ook Kothari, Demaria & Acosta 2014.
23. Puig de la Bellacasa bouwt verder op de idee van een 'levensonderhoudend web' uit Joan Tronto's zorgdefinitie. Zie Deel VII (Peeters 2021, Oikos 98).
24. Dit is ook een verschuiving ten opzichte van Bruno Latours 'matters of concern' (2004), een auteur die een belangrijke plaats heeft in haar boek.
25. Een centraal thema bij Puig de la Bellacasa is 'staying with the trouble', naar het gelijknamige boek van Donna Haraway (2016).
26. Een vergelijkbaar 'post-humanistisch' standpunt kwamen we al eerder tegen met het begrip 'ecological livelihood' van J.K. Gibson-Graham en Ethan Miller, die dat overigens verbinden met commoning. Zie Deel V (Peeters 2020, Oikos 95).